

I. A SZAKSZÓKINCSTANI VIZSGÁLATOK JELENTŐSÉGE

A) BENKŐ LORÁND kiemeli, hogy „a szavak történetének vizsgálata mennyire fontos, gyakran más vizsgálati körből nem is biztosítható adalékokkal szolgálhat az emberi művelődésre általában, a szűkebb kultúrkörök, egy-egy nép, népcsoport, illetőleg ország, tájék művelődésére különösen” (2003: 84). A művelődéstörténetnek valóban egyik igen fontos támasza a szótörténet, azon belül is a szavak egyes fogalmi kategóriáinak, azonos jelentéskörbe tartozó szavainak a tanulsága, hiszen fontos adalékokkal szolgálhat számonkora arról, hogy egy nép kultúrája hogyan, milyen irányból, mikor, milyen új ismeretekkel bővült. Mindez fordítva is érvényes, ugyanis a szótörténet számára is alapvetően fontos a művelődési, történelmi háttér pontos ismerete: „Éppen a más tudományágak felé vivő szálak erősítése érdekében fontos továbbá tudatosítani, propagálni a szótörténet tipikusan komplex jellegét, interdiszciplináris voltát, amely az elvekben, a módszerekben és az eredményekben egyaránt megmutatkozik, s amely a szótörténet számára a társadalomtudományok együttműködésének terén előkelő helyet biztosíthat” (i. m. 86).

Nagy nyelvészeink tollából régtől fogva születtek olyan szótörténeti tanulmányok, melyek egy-egy fogalomkörbe tartozó szavak feldolgozását tűzték ki célul, és ezek mind az adott tárgykörben való elmélyült tudásról is tanúságot tesznek. A XIX. század végéről valók az első ilyen jellegű kutatások, például MUNKÁCSI BERNÁTÉ (1893) és SZAMOTA ISTVÁNÉ (1894) a halászat szaknyelvéről. MUNKÁCSI a magyar népies halászat műnyelve szavainak számbavétele és elemzése során megállapítja, hogy a nyelvtudomány eredményeinek segítségével fontos megállapításokat tehetünk a magyarságnak a különböző halászati technikákkal, halfajokkal stb. való megismerkedésének folyamatával kapcsolatosan szintúgy, mint a halászat mesterségének ősi voltával kapcsolatosan (1893: 165–208). Az egy jelentéskörbe tartozó szavakat feldolgozó tanulmányok többsége olyan témakört jár körül (vadászat, halászat, állattartás, mezőgazdaság, ősvallás, államélet stb.), amelyek tanulmányozása révén a magyarság történetének vagy nyelvének valamely fordulópontjának idejébe, vagy akár a történelmi, akár a nyelvtörténeti kutatások szempontjából fontos korszakaiba kaphatunk betekintést (nyelvrokonság kérdése, vándorlások kora, honfoglalás, államalapítás stb.), és ezáltal újabb nézőpontból újabb tényekkel gyarapodhatnak a különféle tudományterületek (l. pl. SZAMOTA 1894; BEKE 1932, 1935; NÉMETH 1937; KNIEZSA 1950, 1955; MÉSZÖLY 1951; MOÓR 1954; PAIS 1975; BENKŐ 2003).

A tematikus szócsoportokat feldolgozó munkák a szavakat általában eredetük szerint csoportosítják, néhány korai példa ezek közül: MUNKÁCSI BERNÁT a halfajok neveinek jelentős számú ugor és szláv, ennél kisebb számú német, illetve török eredetű rétegét tárja föl (1893: 171–91); MÉSZÖLY az ugor kori vadászélet magyar szókincsben megjelenő emlékeit elemzi (1951); MOÓR a magyar lótenyésztés szókincsének szláv elemeit veszi számba (1954); KNIEZSA a magyar állami terminológia többféle etimológiai rétege közül szintén a szláv elemeket mutatja be (1955). A sort hosszan lehet folytatni a XX. század

második feléből származó nevezéktani munkákkal (MOLLAY 1983; KISS J. 1984, 1985; RÁCZ J. 1996, a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok sorozat számos kiadványa stb.). A növénynevek eredet szerinti rétegződését is többen vizsgálták (pl. GREGOR 1973; KABÁN 1979; PÉNTEK–SZABÓ 1985; VÖRÖS 1996, 2008; RÁCZ J. 2010). A gyümölcsnevek eredet szerinti csoportjainak feltárása is újabb adalékokkal szolgálhat a nyelvtörténeti kutatások számára.

Az ismertetett példák alapján azt láthatjuk, hogy az egy jelentéskörbe tartozó szavak vizsgálata általában szorosán összefonódik az etimológiai kutatásokkal, bizonyos szócsoportok vizsgálata pedig az etimológia egy-egy speciális területével; ezzel kapcsolatosan álljon itt egy példa: „a földrajzi köznevek, a növénynevek, a népnevek, a régi személyneveink stb. megfelelő szintű feldolgozottsága igen nagy mértékben segítheti a helynév-etimológus munkáját” (HOFFMANN 2003: 158). Az azonos fogalomkörbe tartozó szavak vizsgálata azonban a nyelvtudomány más területeivel is szoros kapcsolatot tart, például a jelentéstannal, a nyelvjárástannal, a szociolingvisztikával: „A szótörténeti eredmények művelődéstörténeti problematikájának tárgyalása el sem képzelhető anélkül, hogy ne essék szó a szavak nyelvi-nyelvszociológiai helyzetéről, illetőleg az e helyzetben bekövetkezett változásokról. E tekintetben a nyelvföldrajzi (területi, nyelvjárási) kérdések éppúgy szerepet kapnak, mint a csoport- és rétegnyelvek közti szóátmenetnek vagy a sztenderdizált nyelvváltozatba, a nemzeti nyelvbe kerülésnek a kérdései” (BENKŐ 2003: 102).

BENKŐ LORÁND 1971-ben az egy-egy fogalmi kört földolgozó szótörténeti áttekintéseknek két hiányosságát emelte ki: „ha részletesebb, komplexebb szótörténeti dokumentálást nyújtanak, akkor viszonylag szűk tárgyi-fogalmi körben mozognak, nem ölelve föl nagyobb szóanyagot; ha meg nagyobb tárgyi-fogalmi területet fognak át, nem adnak tüzetes szótörténeti anyagot, inkább csak az ebből levonható summázatot. Más szóval: hiányzik itt mint típus az időben és térben nagyobb kultúrtörténeti távlatokat átfogó, részletes elemzésen alapuló szótörténeti-művelődéstörténeti nagymonográfia” (2003: 92–3).

B) A szótani munkák sorába illeszkedhet a gyümölcsfajtanevek nyelvészeti szempontú vizsgálata, amely egyrészt fontos adalékokkal szolgálhat a művelődéstörténeti kutatások számára, másrészt a szóanyag alapot szolgáltathat a nyelvészet különböző területein folyó vizsgálódásoknak is.

1. A magyar gyümölcstermesztés kialakulásával és fejlődésével foglalkozó gyümölcstörténeti szakirodalmat olvasva azt tapasztalhatjuk, hogy azok szerzői felhasználják a nyelvészek, szótörténészek, etimológusok által felhalmozott tudást. Így találhatunk szövegtörténeti, nyelvtörténeti forrásokra való hivatkozásokat, sőt ezeken alapuló érveléseket a legjelentősebb, összefoglaló jellegű pomológiai történeti munkákban: TAKÁTS SÁNDORNÁL (1917), RAPAICS RAYMUNDNÁL (1940), SURÁNYI DEZSÓNÁL (1985, 1988), NAGY TÓTH FERENCNÁL (1998, 2006a, 2006b) stb. Sőt, a kifejezetten a gyümölcsfajták leírásával, jellemzésével foglalkozó gyümölcsstanok is hivatkoznak olykor az egyes fajták neveivel kapcsolatos nyelvészeti megállapításokra (l. pl. ENTZ 1854–1859 és BERECZKI 1877–1887 munkáit). Sokoldalúan felhasználhatóvá teheti az itt közölthöz hasonló jellegű nyelvi anyagot a kultúrtörténeti kutatásokban az, hogyha az adott témakörben szavak teljes sora (és az azok közötti jelentésbeli, szerkezeti stb. kapcsolatok) állnak időben is dokumentálva a kutatók előtt. Különös jelentőséggel bírhat a művelődéstörténet számára a szavak kronológiája, mivel egy szó megjelenése általában új tárgy, fogalom, ebben az esetben gyümölcs megjelenésével is együtt jár (vö. BENKŐ 2003: 94). Tehát a nyelvészeti szempontok alapján feldolgozott gyümölcsnévi szóanyag műveltségi

vetületei éppolyan becsesek, mint amennyire nélkülözhetetlenek a nyelvészeti kutatás számára a pomológiai és fajtörténeti ismeretek.

2. A köznyelvi szókincsnek a gyümölcsfajták többségének neve nem képezi részét, főként számuknak a gyümölcészeti ismeretek fejlődésével, a pomológia tudományának kialakulásával együtt járó gyarapodásuk után nem. Ám egyes kisebb közösségekben – az éghajlattól, természeti körülményektől, hagyományoktól függően – mindmáig többé-kevésbé körülhatárolható számú név ismeretének birtokában voltak és vannak a beszélők, hiszen a gyümölcs a táplálkozásnak régen is, ma is fontos részét képezte. Ennek következtében a nyelvjárási gyümölcsnevek kiváló alapot nyújthatnak a dialektológiai vizsgálatokon kívül szóföldrajzi vizsgálódásokhoz; más szócsoportokon is végeztek már eredményes, sok tanulsággal szolgáló vizsgálatokat (pl. VARGHA 2007).

3. Az újkori pomológiai szakmai szókincs kialakításában, amelynek a gyümölcsfajtanévi nomenklátúra képezi az alapját, jelentős szerepet játszott a külföldi névmintákon kívül a természetes nevek rendszerébe való illeszkedés, a népi névhasználat szerepe is. E speciális szócsoport alkalmas lehet a – mereven ugyan nem szembeállítható – természetes/népi és mesterséges/hivatalos névadás közötti különbségek és egyezések, és a közöttük lévő kapcsolatok, összefüggések vizsgálatára. A szaknyelvi, terminológiai kutatások sorába illeszkedve végigtekinthetők a pomológiai nomenklátúra kialakulásának korszakai, lépései, jellegzetességei, a szógyarapodás jellemző forrásai és módszerei stb.

4. A nyelvemlékekben már viszonylag korán, a XII–XIII. században megjelentek a feltehetően gyümölcsfajták megnevezésül álló szavak vagy szószervezetek; de a nevek számának növekedése szoros összefüggésben áll a gyümölcsfajták differenciálódásával, a főúri kertekben folyó nemesítéssel, a külföldről nagyobb számban behozott új fajtákkal, azaz a középkori gyümölcstermesztés átalakulásával, ami a XVI–XVII. századra tehető. A gyümölcsfajok nevei viszont a magyar nyelv szókincsének régebbi rétegeiben is megtalálhatók. Alapnyelvi eredetüként tartják számon az *eper* és a *meggy* szavainkat, több gyümölcs neve honfoglalás előtti török jövevényszó, vagy a honfoglalást követően került a szlávból a magyarba. Ennek megfelelően igen korai nyelvemlékekben is találunk gyümölcsneveket (például a Tihanyi alapítólevélben), az ómagyar kori helynévi szórványok gazdag tárházát jelentik e szócsoportnak.

A gyümölcsnevek rendszeres vizsgálata az általános nyelvtörténeti és etimológiai kutatásokon kívül segítheti a történeti helynévkutatók munkáját is, amennyiben feltárható, hogy például milyen gyümölcsök szolgálhatnak helynevek alapjául, hogyan vesznek ezek részt a névalkotásban, milyen szerkezetű neveket alkotnak, milyen névadási motivációk állhatnak a háttérben stb. A gyümölcstani elnevezések alaposabb ismerete akár olyan kérdések tisztázását is segítheti, hogy a helynévalkotásban részt vevő elemek közül mi az, ami gyümölcsnévnek tekinthető: tehát akár a helynevek keletkezéstörténeti szempontú kategóriák szerinti besorolásában is fogódzókat nyújthat egyes esetekben. Például az Árpád-kori *Vörösalma* víznévi előfordulásáról GYÖRFFY nem tudja megbízható módon eldönteni, hogy abban a *vörös* színnévként kapcsolódott-e a patak nevéhez, avagy magának a gyümölcsfajtának a neve vált vízrajzi megnevezéssé (2004: 133). A gyümölcsnevek szótárának adatai alapján egyértelműen kimutatható, hogy az említett jelzős szerkezet létezik gyümölcsnévként, tehát az utóbbi keletkezési mód a valószínűbb. A növénynevek és helynevek kapcsolatát kutató tanulmányokban többnyire gyümölcsöket is említenek (GALLASY 1989; ZÁNTÓ 1998, 2001, 2005 stb.).

5. Végül a névtanhoz közel álló nevezéktan, sőt, ezáltal közvetve a névtan számára is tanulságokkal szolgálhat a gyümölcsnevek vizsgálata. A nevezéktan tulajdonképpen a tulajdonnév vizsgálatának határterületein mozog: tárgya olyan szócsoportok elemzése, amelyek egy-egy tudományág – mint az állattan, növénytan, orvoslás, kémia stb. – meghatározásai, elnevezései. Ezeknek a denotátumoknak a megnevezése voltaképpen hasonló módon történik, mint a tulajdonneveké. Mi kap nevet, mi alapján (mi a szemléleti alap) és hogyan (milyen elemkészletből válogatva, milyen nyelvi szabályok felhasználásával)?

Általában azok a dolgok kapnak nevet, amelyek az elnevező számára fontosak. A nevezéktanban az elnevezések differenciáltsága az adott szakterület, tudományág, mesteriség, tevékenység fejlettségi fokától, az ismeretek szintjétől függ, illetve a közösség életmódjától, természeti adottságoktól, tehát összességében nyelven kívüli feltételektől. Egy-egy kor vagy egy-egy közösség gyümölcsnévismerete is szoros összefüggést mutat a pomológiai ismeretek szintjével.

A denotátumoknak a megismerés folyamán felismert sajátosságai tükröződnek a névben. Viszonylag nagyszámú elnevezési lehetőség van, ezek közül egy adott korban, területen és nyelvben jellemző lehet, hogy mit használnak névalkotásra gyakrabban, ritkábban vagy egyáltalán nem, ez a vizsgálat tárgyát képezheti mind a névtanban, mind a nevezéktanban.

Az új nevek nyelvi alkotórészei a meglévő nyelvi elemkészletből vagy külső forrásból táplálkozhatnak. Vannak bizonyos névalkotási szabályok mind a tulajdonnevek, mind a köznévi szócsoportok körében, amelyek lehetővé teszik, hogy a nyelvi elemekből nevet hozhassunk létre, illetve másfelől a beszélők arra is képesek, hogy nyelvi elemeket névként felismerjenek (vö. HOFFMANN 2007: 35). Ki kell emelnünk a névadási minták meghatározó szerepét, az analógia hatását a névadásban, ugyanis „a névadó számára [...] mindenkor az általa ismert, használt névrendszer szolgálhat az elnevezések alapjául” (i. h.). Feltételezhetjük, hogy a névkompetencia, a modellhatás és a névként való elfogadásban és annak megszilárdulásában, a névmodellek kialakításában a társadalom, a közösség szerepe nemcsak a tulajdonnevek, hanem más elnevezések, így a gyümölcsnevek körében is hasonlóképpen működik.

A gyümölcsnevek vizsgálata során megkerülhetetlen kérdésként jelentkezik tehát magának az elnevezésnek a mechanizmusa, az ember névadó tevékenysége, mely a névtanuk és a nevezéktanuk is érdeklődése középpontjában áll.